

TILNING KONSEPTUAL TIZIMIDA GLYUTTONIK DISKURSNING LINGVOKOGNITIV TADQIQI

Axmedova Shaxzoda Rasuljonovna,
E-mail: shaxxxxxzoda@gmail.com
UBS lingvistik (o'zbek tili)
magistratura 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Shokirova Xavasxon Nurmamatovna,
University of Business and Science Professori UO'K: 81'22
E-mail shokirova01.72@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi doirasida tilning kontseptual tizimi va olamning milliy lisoniy manzarasi (OMLM) muammolari tahlil qilinadi. Kontseptning ko'p qirrali mental tuzilma ekanligi, uning psixologik va kognitiv-semantik tabiati hamda glyuttonik (gastronomik) diskursning milliy tafakkurdagi o'rni keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kontsept, OMLM, glyuttonik diskurs, mental tuzilma, kontseptosfera, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье в рамках антропоцентрической парадигмы современного языкознания анализируются проблемы концептуальной системы языка и национальной языковой картины мира (НЯКМ). Подробно освещается многогранность концепта как сложной ментальной структуры, его психологическая и когнитивно-семантическая природа, а также роль глуттонического (гастрономического) дискурса в национальном мышлении.

Ключевые слова: концепт, НЯКМ (национальная языковая картина мира), глуттонический дискурс, ментальная структура, концептосфера, лингвокультурология.

Abstract. The article analyzes the conceptual system of language and the national linguistic picture of the world (NLWM). The research highlights the versatility of the concept as a mental structure and the role of gluttonic discourse in national thinking.

Keywords: Concept, NLWM, gluttonic discourse, mental structure, conceptsphere, linguoculturology.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik ilmining taraqqiyot bosqichida til va inson omilining o'zaro dialektik munosabati, tilning kognitiv-semantik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etish eng dolzarb va ustuvor masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Fanlararo integratsiyaning kuchayishi va antropotsentrik paradigmaning shakllanishi natijasida til endilikda shunchaki oddiy aloqa vositasi emas, balki inson ongidagi bilimlarni tizimlashtiruvchi, dunyoni idrok etish natijalarini saqlovchi va avlodlarga uzatuvchi murakkab mental mexanizm sifatida talqin etilmoqda. Insonni o'rab turgan obyektiv borliq va ijtimoiy voqelik uning ongida etnos tomonidan asrlar davomida shakllantirilgan kontseptual tizimda aks etadi. Bu tizimning markazida turuvchi kontsept tushunchasi shunchaki lug'aviy birlik yoki mantiqiy kategoriya emas, balki muayyan millatning madaniy xotirasi, qadriyatlar silsilasi va

o‘ziga xos dunyoqarashining yaxlit inikosidir. Professor N. Mahmudov qayd etganidek, konsept inson ongida etnos tomonidan singdirilgan o‘ta murakkab va serqirra tizim bo‘lib, u tilda milliy ruhni saqlab turuvchi asosiy omildir. Har bir millatning olam haqidagi o‘ziga xos tasavvurlari va hayotiy tajribasi uning Olamning milliy lisoniy manzarasi (OMLM) doirasida shakllanadi. OMLM nihoyatda keng va qamrovli tushuncha bo‘lib, u xalqning etnomadaniyati, mifologik qarashlari, falsafiy mushohadalari va boy folklor merosini o‘z ichiga oladi.

Metodlar. Ushbu lisoniy manzaraning tarkibiy qismlarini o‘rganish milliy mentalitetning yashirin qirralarini ochishga xizmat qiladi. So‘nggi yillarda tilshunoslikda glyuttonik (gastronomik) diskurs tushunchasiga bo‘lgan ilmiy qiziqish sezilarli darajada ortdi. Taom iste‘mol qilish va tayyorlash jarayoni inson hayotining eng qadimiy va ajralmas qismi bo‘lgani bois, u tilda o‘ziga xos konseptual maydonni va boy mikroma‘no tizimini tashkil etadi. O‘zbek milliy tafakkurida taomga bo‘lgan munosabat shunchaki fiziologik ehtiyoj emas, balki yuksak ma‘naviy va madaniy qadriyat darajasiga ko‘tarilgan. Ushbu maqolada o‘zbek tilining konseptual tizimida glyuttonik diskursning o‘rnini lingvokognitiv jihatdan tadqiq etish, milliy mentalitet va tilning o‘zaro uzviyligini tahlil qilish maqsad qilingan. Bu esa o‘z navbatida, olamning milliy manzarasidagi "taom" konseptining kognitiv tuzilishini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Natija. Ilmiy adabiyotlarda “kontsept” va “tushuncha” terminlarining farqlanishi muhim ahamiyatga ega. Prof. N. Mahmudov ta’kidlaganidek, kontsept — inson ongida etnos tomonidan singdirilgan murakkab tizimdir [2019.230b].

Xususiyati – Tushuncha- Kontsept

Tabiati - Mantiqiy ratsional - Mental madaniy- emotsional

Mazmuni - Predmetning muhim belgilari - Qadriyatlar, obrazlar, baholashlar

Doirasi - Umuminsoniy - Milliy-madaniy

Olima D. Xudayberganova ta’rifiga ko‘ra, kontsept ko‘p qirrali mental tuzilma bo‘lib, bir vaqtning o‘zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni qamrab oladi [2019.232]. Shuningdek, konseptlar madaniyatning asosiy nacheykasi sifatida til va tafakkurning uzviyligini ta’minlaydi. Diskurs – nutq va nolisoniy omillar yig‘indisi bo‘lgan muloqot shaklidir. В.И. Карасик takidlaganidek, lingvistik shaxs konseptlar va diskurs orqali o‘zini namoyon qiladi. [2002.477]. Insoniyat evolyutsiyasining dastlabki pog‘onalaridayoq taom tayyorlash va iste‘mol qilish jarayoni tilda alohida "hudud"ni egallagan. Bu ilmiy adabiyotlarda glyuttonik (gastronomik) diskurs deb ataladi.

Glyuttonik diskursning asosiy xususiyatlari:

- Olamni “iste‘mol qilinadigan” va “iste‘mol qilinmaydigan” obyektlarga ajratish.

- Taom orqali milliy identifikatsiyani ifodalash.

- Ijtimoiy munosabatlarni taom tanovul qilish jarayoni (masalan, ziyofat, to'y) orqali boshqarish.

Muhokama. O'zbek madaniyatida taom muqaddas qadriyat hisoblanishi bilan birga, kognitiv metaforalarning shakllanishiga ham hizmat qiladi. Quyida ushbu kontseptning asosiy yadrolarini tahlil qilamiz:

"Non" kontsepti — milliy kontseptosferaning o'zagi

O'zbek OMLMda non — rizq, baraka va tinchlik ramzidir.[2002.477].

Kognitiv tahlil: Non erga tushsa, darhol ko'zga surtib, baland joyga qo'yiladi. Bu harakat tildagi "uvol" kontsepti bilan chambarchas bog'liq.

Paremiologik tahlil: "Non aziz — mehmon laziz", "Etti o'lchab, bir kes, nonni xor qilma".

"Osh" (Palov) kontsepti — ijtimoiy birlik ramzi

O'zbek tafakkurida "osh" so'zi faqat taomni emas, balki katta yig'inlarni (to'y, ehson) ham anglatadi.

Lingvistik tahlil: "Osh berdi" — deganda jamiyatga ehtirom ko'rsatish, katta tadbir o'tkazish tushuniladi.

Maqol: "Osh — odamning quvvati".

Glyuttonik diskursda "Mehmon" obrazi

O'zbek glyuttonik diskursi "mehmonnavozlik" kontseptisiz mavjud emas. "Mehmon otangdek aziz" maqoli gastronomik madaniyatning markazida inson omili va hurmat yotishini ko'rsatadi. Har bir diskurs (tibbiy, diniy, glyuttonik va h.k.) OMLMning bir qismi bo'lgan mikroolamlarni paydo qiladi. Gastronomik olam tasvirini yuzaga keltiruvchi glyuttonik diskurs ana shunday mikroolamlardan biridir. Dissertatsiyada diskurs nazariyasi va xususiy diskurslar tasnifi borasidagi qarashlar batafsil tahlil qilingan.

O'zbek tilining kontseptual tizimida "Tuz" (Salt) kontsepti glyuttonik diskursning eng fundamental va ko'p qirrali elementlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat taomning ta'mini belgilovchi ziravor, balki ijtimoiy munosabatlar, axloq va muqaddaslik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. "Tuz" kontsepti inson ongida bir necha bosqichli ma'no kognitsiyasini hosil qiladi:

- Fizik-fiziologik daraja: Taomning asosi, hayot uchun zarur element. Tuzsiz taom — "mazasiz", "bevaqt" yoki "tugallanmagan" deb qabul qilinadi.

- Ijtimoiy-axloqiy daraja: Sadoqat, vafo va minnatdorchilik ramzi. "Tuzini ichib, tuzlig'iga tupurish" iborasi eng og'ir xiyonatni ifodalovchi kognitiv modeldir.

- Metaforik daraja: Insonning fe'l-atvori yoki gap-so'zining jozibadorligi (masalan, "gapining tuzi bor", "tuzsiz odam").

O‘zbek madaniyatida "Tuz-nasiba" tushunchasi. O‘zbek glyuttonik diskursida "tuz" ko‘pincha "non" bilan juftlikda keladi ("Non-tuz"). Bu juftlik shunchaki yegulikni emas, balki mehmondo‘stlik va o‘zaro kelishuv (ahd) konsepsiyasini shakllantiradi.

- "Tuz totish" — bu shunchaki ovqatlanish emas, balki ikki tomon o‘rtasida do‘stlik va daxldorlik rishtasi bog‘lanishidir.

- "Tuzi ko‘r" — fe‘li og‘ir yoki barakasiz ma‘nosida ham qo‘llaniladi. Tuz kontsepti o‘zbek tilining maqol va matallarida lingvokulturologik kod sifatida xizmat qiladi:

Iboralar / Maqollar	Kognitiv ma‘nosi
“Tuzi past”	Kamtarin yoki yetarlicha e‘tibor berilmagan.
“Yaraga tuz sepmoq”	Ruhiy azobni yangilash yoki kuchaytirish.
“Tuzsiz gap”	Mantiqsiz, qiziqish uyg‘otmaydigan nutq.
“Noni butun, tuzi butun”	To‘qlik, farovonlik va xotirjamlik holati.

Tuzning lingvokognitiv tabiati uning "o‘lchov" (me‘yor) funksiyasi bilan ham bog‘liq. Taomda tuzning kamligi ham, ko‘pligi ham uni iste‘molga yaroqsiz qiladi. Bu kognitiv model hayotiy muvozanatga ko‘chiriladi:

"Har narsani tuzi bilan, tuzni esa me‘yori bilan."

Bu yerda "tuz" — mantiq va tartib ramzi bo‘lib kelmoqda. Agar nutqda yoki amalarda "tuz" (mantiq) bo‘lmasa, u ijtimoiy jihatdan qadrsizlanadi. "Tuz" kontsepti glyuttonik diskursda "hayotiy baraka" va "ijtimoiy sadoqat" tushunchalarini bog‘lovchi kognitiv ko‘prikdir. Tadqiqotda bu kontseptni o‘rganish o‘zbek xalqining minnatdorchilik va insoniy munosabatlarni qanchalik yuqori qadrlashini lisoniy dalillar bilan isbotlaydi.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, glyuttonik diskurs shunchaki oziq-ovqat va iste‘mol jarayonini ifodalovchi lisoniy birliklar majmuasi emas, balki xalqning milliy-madaniy tafakkuri, qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab lingvokognitiv tizimdir.

Tahlillar natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelindi: Lisoniy olam manzarasida tutgan o‘rni: Glyuttonik diskurs insonning kundalik hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning kontseptual tizimida markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Undagi metaforik ko‘chimlar ("shirin suhbat", "achchiq haqiqat", "xamiridan uch ko‘chirma") til egalarining voqelikni idrok etish usullarini ko‘rsatib beradi.

Milliy-madaniy xususiyat: Har bir tilning glyuttonik manzarasi o‘ziga xosdir. Xususan, o‘zbek tili kontseptual tizimida "non", "osh", "tuz" kabi tushunchalar nafaqat taom, balki muqaddaslik, do‘stlik va sadoqat kabi kognitiv modellarning asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Lingvokognitiv mexanizm: Taom bilan bog‘liq lisoniy birliklar inson ongida nafaqat fiziologik ehtiyoj, balki ijtimoiy munosabatlar, etiket va emotsional holatlarni kodlashtiruvchi vosita vazifasini o‘taydi. Xulosa qilib aytganda, glyuttonik diskursning lingvokognitiv jihatdan tadqiq etilishi milliy mentalitetning tildagi in’ikosini chuqurroq anglashga, shuningdek, madaniyatlararo muloqotdagi lisoniy to‘siqlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni davom ettirish til va tafakkur munosabatini yangi qirralarini ochishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... – Toshkent: Akademiashr, 2012. – 180 b.
2. Xudayberganova D. Antropotsentrik tilshunoslikning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan, 2019. – 230 b.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
5. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
6. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 991 с.
7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 150 b.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zME, 2006-2008.
9. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004